

РОДЮЧІСТЬ ҐРУНТІВ ТА ВІДКРИТТЯ РИНКУ ЗЕМЕЛЬ В УКРАЇНІ

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. На території України населення з давніх часів займалося сільським господарством, тому землі багато сотень років перебувають у майже безперервному обробітку, а неправильне їх використання призводить до деградації ґрунтового покриву та зменшенню вмісту гумусу.

Через гонитву за максимальними показниками врожаїв, порушення правил агротехніки, застосування важких сільськогосподарських машин, неправильну меліорацію, перевипас худоби можна спостерігати значні втрати родючих ґрунтів на планеті загалом та території України зокрема. Вченими було встановлено, що для створення ґрунтового шару потужністю 18 см природі потрібно пересічно від 1400 до 7000 років, а людина здатна виснажити, знищити шар ґрунту такої товщини за один-два сезони.

Одним з факторів зниження родючості є використання беззмінних культур – багаторічне вирощування однієї й тієї ж культури на одному і тому ж полі. Це пов'язане з тим, що рослини даного виду виносять з ґрунту лише ті елементи, які їм необхідні. На території України такими рослинами зокрема є кукурудза та соняшник, рідше пшениця.

Актуальність обраної теми зумовлена необхідністю захисту ґрунтів України від деградування та зменшення вмісту гумусу внаслідок нераціонального землекористування. Питання охорони ґрунтів потрібно більш гостро ставити на законодавчому рівні, особливо під час впровадження земельної реформи та відкриття ринку земель.

Метою даної роботи є привернення уваги до очевидного зниження родючості ґрунтів України, не менш важливої проблеми захисту ґрунтового покриву від нераціонального природокористування та екстенсивного сільського господарства.

Сформульовано такі *основні завдання*:

1. проаналізувати показники родючості ґрунтів України за останні 50 років;
2. з'ясувати причини зниження родючості ґрунтів України;
3. дослідити механізми впровадження земельної реформи та відкриття ринку земель на території України;
4. порівняти ціни на сільськогосподарські землі в Україні та провідних державах Західної Європи та Північної Америки.

Виклад основного матеріалу дослідження. За останні роки внаслідок нераціонального землекористування, екстенсивного сільського господарства багаті на гумус українські чорноземи втратили свої властивості. Цьому сприяла і радянська доба в історії держави, де відбувалася гонитва не лише в озброєнні, але й в урожаєх сільськогосподарських культур. У ті часи Україна була сировинним додатком усього СРСР – житницею Радянського Союзу. На жаль, нині ситуація майже не змінилася: Україна стабільно входить до ТОП-5 країн світу за експортом зернових культур. А економічна співпраця з ЄС не у всьому є вигідною для нашої держави, оскільки Європейський Союз установлює мита на промислову продукцію, але при цьому вони практично відсутні на сільськогосподарські товари.

Багатівікова аграрна спеціалізація України, значне посилення екстенсивного розвитку сільського господарства у часи Радянського Союзу та економічна криза 90-х років, внаслідок чого було по суті загублене тваринництво (органічні добрива), а також деградація моніторингової системи, призвели до значного зменшення родючості ґрунтів України.

Якщо співставити показники гумусованості ґрунтів за часів Докучаєва (1882 р.) з сучасним станом, то можна зробити висновок, що відносні втрати гумусу за цей, майже 130-річний період, досягли 22 % в Лісостеповій, 19,5 % – в Степовій і близько 19 % - у Поліській зонах України (табл. 1) [1].

Таблиця 1

Динаміка вмісту гумусу в ґрунтах України (за роками, укладено на основі даних [2])

Зона	Вміст гумусу, %			
	1882 р.	1961 р.	1991 р.	2010 р.
Полісся	2,44	2,30	1,98	2,24
Лісостеп	4,51	3,81	3,52	3,19
Степ	4,49	3,96	3,63	3,40
По Україні 4,17	3,64	3,23	3,14	

Найбільш інтенсивно втрати гумусу відбувалися в період 60-80 рр. ХХ ст., бо у цей час сільське господарство розвивалося екстенсивним шляхом за рахунок збільшення площ просапних культур, перш за все, цукрових буряків і кукурудзи. У цей період щорічні втрати гумусу сягали 0,55-0,60 т/га [1].

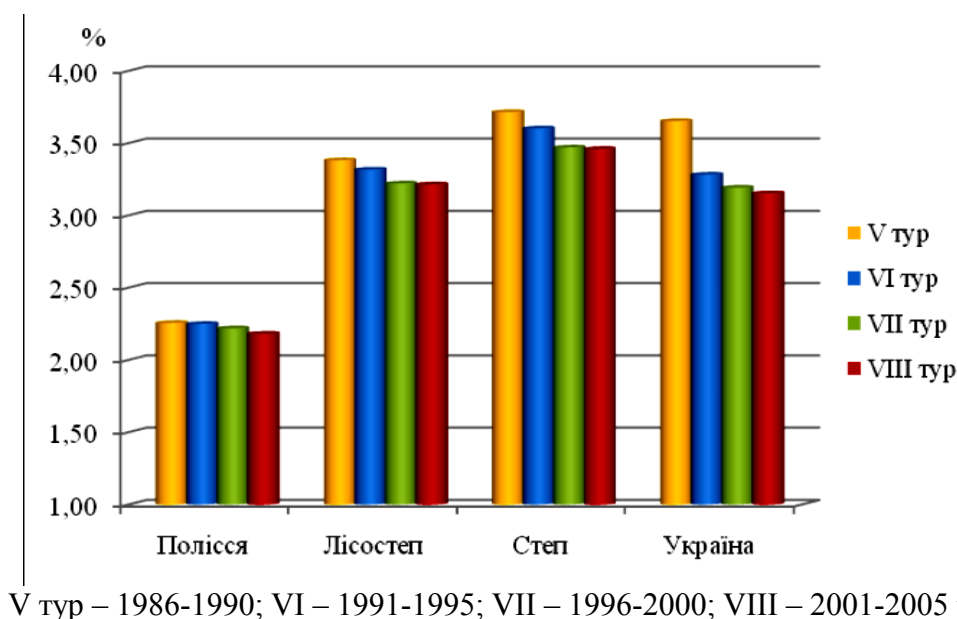
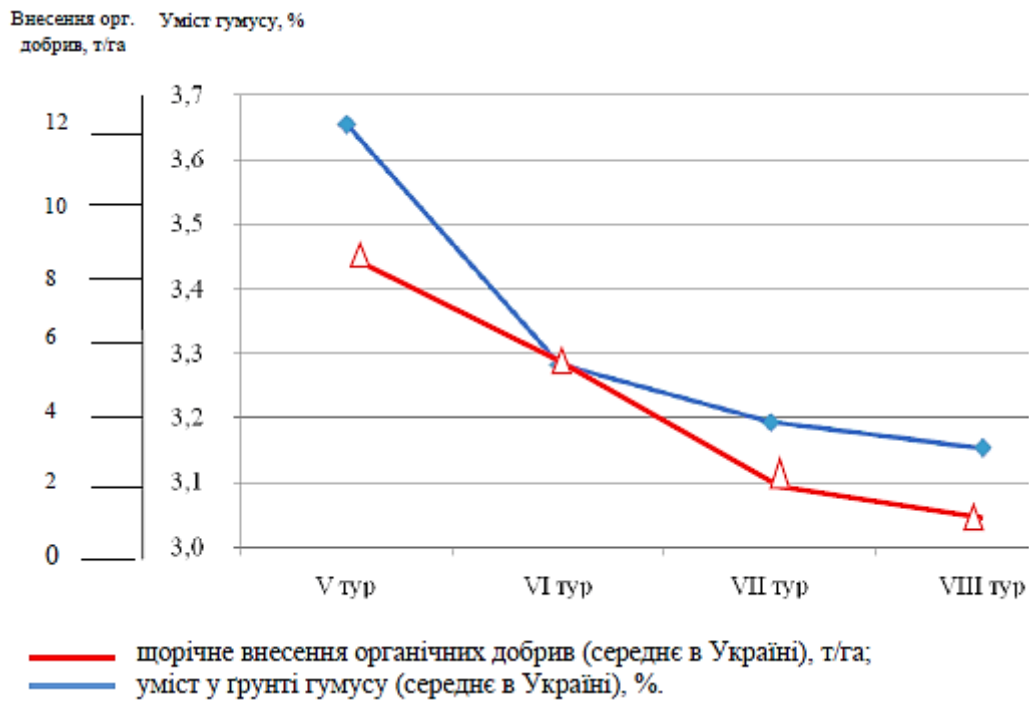

Рис. 1. Динаміка вмісту в ґрунті гумусу за 1986-2005 рр. [1]

На жаль, процеси дегуміфікації протягом останніх 20 років не зупинилися, а навпаки продовжують набирати обертів. За результатами агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення протягом 1986-2005 рр. уміст гумусу в Україні зменшився на 0,5 % в абсолютних одиницях (рис. 1). Особливо значні втрати гумусу відбулись між 5 (1986-1990 рр.) і 6 (1991-1995 рр.) турами – 0,37 %, коли почали різко зменшуватися обсяги застосування органічних добрив (рис. 2), а формування врожаю відбувалося за рахунок потенційної родючості ґрунту. За даними Держкомстату України, у 2008 році норма внесення органічних добрив становила 0,6 т/га, тоді як у кінці 80-х років минулого століття – 8,6 т/га[1].

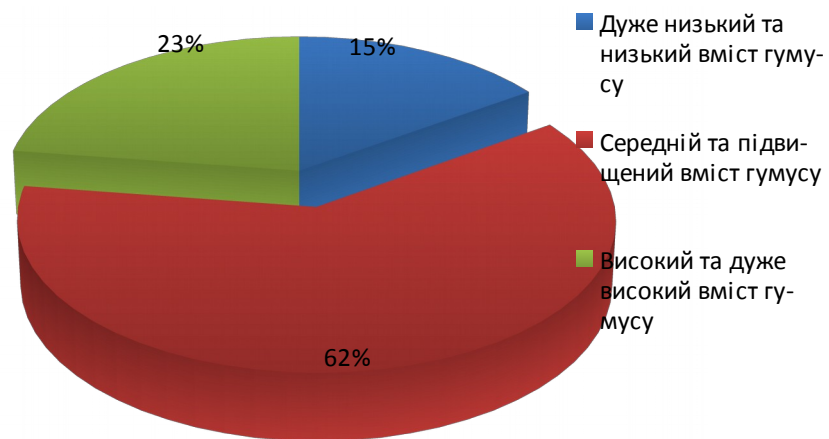
Середньозважений уміст гумусу в ґрунтах України становить 3,16 % проти 3,14 % у ІХ турі (2006–2010 рр.). Найбільші площі займають ґрунти з середнім та підвищеним умістом гумусу (61,9 %), з високим та дуже високим – 22,8 %, дуже низьким та низьким – 15,4 % (рис. 3).

Найменший уміст гумусу спостерігається у зоні Полісся (2,33 %), а у лісостеповій та степовій зонах цей показник становить 3,21% та 3,45 % відповідно. У розрізі областей уміст гумусу варіює від 1,56 % (Волинська область) до 4,1 % (Харківська та Кіровоградська області) [2].

Рис. 2. Динаміка вмісту гумусу в ґрунті та внесення органічних добрив [1]

У цілому за незначного збільшення умісту гумусу в ґрунті за результатами X туру обстеження у порівнянні із IX туром(2006-2010 рр.) цей показник за останні 5 років зменшився у 11 областях. Найбільші зміни відбулися у ґрунтах Запорізької та Хмельницької областей (на 4 %), Дніпропетровської, Полтавської і Чернігівської областей – на 2,5 % (рис. 4) [3].

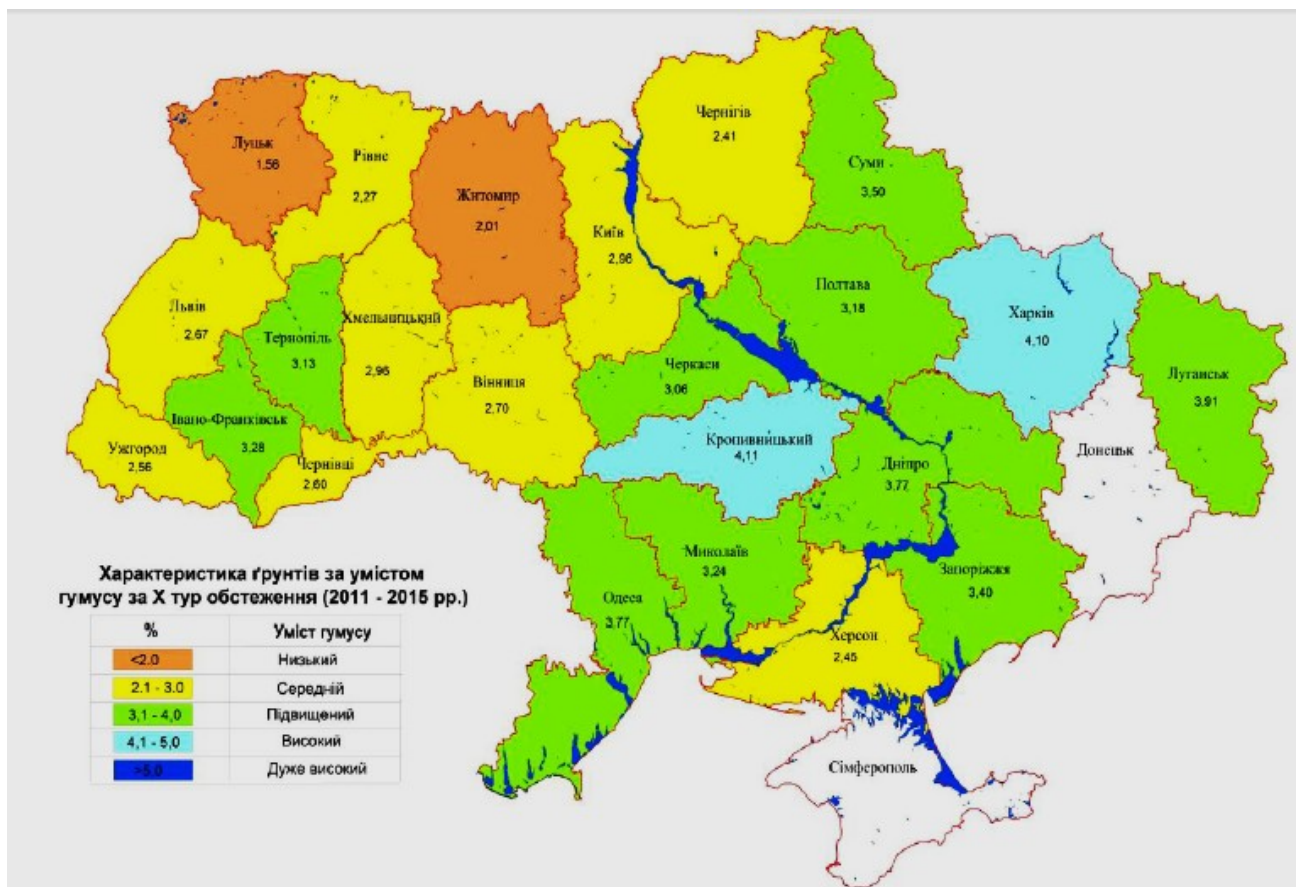

Рис.3. Співвідношення площ ґрунтів за вмістом гумусу (укладено автором на основі даних [3])

Найважливішим ресурсом для забезпечення відтворення гумусу ґрунтів залишаються органічні добрива, рослинні рештки, побічна продукція, сидерати тощо, внесення яких позитивно впливає на агрохімічні, фізичні та водно-повітряні властивості ґрунтів. Органічні добрива вносяться у незначних обсягах і 2015 року склали лише 0,5 т/га посівної площі при мінімальній нормі 8-14 т/га для забезпечення бездефіцитного балансу гумусу. Найменше

органічних добрив було внесено у таких областях: Запорізькій, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській, Одеській, Херсонській.

Але спостерігається й позитивна динаміка збільшення обсягів приорювання побічної продукції (бадиля, гички, соломи, стерні тощо) та сидератів. Так, у 2015 році у ґрунти внесено 17,5 млн т соломи (що у 1,5 рази більше ніж у 2010 році) на площі 5,1 млн. га, у тому числі на 1,8 млн га з внесенням азотних добрив для прискорення мінералізації та гуміфікації. У Сумській, Тернопільській областях у ґрунти внесено 1,5 млн т, Хмельницькій 1,4 млн т, Одеській 1,3 млн т нетоварної частини урожаю сільськогосподарських культур, зокрема соломи. Крім того, поповнення запасів органічної речовини у ґрунті здійснювалося також за рахунок вирощування зеленої маси сидератів із наступним заорюванням – 2,7 млн т вегетативної маси на площі 233 тис. га. Загалом внесено 4 т/га соломи та 11,6 т/га сидератів у перерахунку на удобрювану площу. На жаль, ці заходи проводилися на незначних площах (близько 35 % загальних посівних площ), що у масштабах країни не забезпечує бездефіцитного балансу гумусу [3].

Рис.4. Уміст гумусу в ґрунтах України 2011-2015 рр. [3]

За рахунок активізації процесів біологізації землеробства вдалося зменшити дефіцит балансу гумусу, який у 2015 році становив – 130 кг/га проти 530 кг/га у 2010 році. Найбільші показники дефіциту гумусу наявні у Запорізькій області – 610 кг/га, а у Дніпропетровській, Одеській, Херсонській областях на рівні 500 кг/га. Позитивний баланс гумусу можна відмітити у Чернігівській, Черкаській, Полтавській, Закарпатській, Рівненській та Тернопільській областях [3].

Основні заходи, які дадуть змогу призупинити дегуміфікацію ґрунтів, це:

- реконструкція сівозмін у напрямі збільшення частки культур суцільної сівби та багаторічних трав, скорочення посівів соняшнику та кукурудзи;
- використання як органічних добрив післяжнивних решток і соломи зернових культур;

- застосування усіх видів вуглецевмісної сировини (гній, послід, торф, сапропель та ін.).

Спеціальні заходи для нагромадження гумусу (внесення меліоруючих доз органічних добрив або перевід ґрунту в переліг) можна застосовувати тільки для ґрунтів, у яких вміст гумусу знизився нижче критичного рівня. Управління родючістю ґрунтів, вміст гумусу у яких перевищує критичний рівень, повинно здійснюватись у межах раціональної системи землеробства, зорієнтованої на максималізацію прибутку за збереження стійкого функціонування агроландшафту. Нині, як ніколи, актуально і доцільно повернутися до обговорення створення у країні служби охорони земель, яка об'єднала б зусилля різних відомств для розробки і реалізації принципово нового підходу — сталого (ефективного і ощадливого) землекористування [2].

Сільське господарство – одна з найперспективніших галузей економіки України. Агросектор генерує приблизно 32% ВВП і створює робочі місця для мільйонів українців. 40% валютної виручки, яка надходить в країну, виробляється саме в аграрному секторі. Кваліфікована та недорога робоча сила створює конкурентні переваги порівняно з виробниками Європи. Враховуючи переважно унікальний склад ґрунтового покриву країни у продуктивному й екологічному аспектах, метою земельної реформи мало стати формування повноцінного власника на землі, якого б хвилювало не тільки отримання високих урожаїв, але й показники родючості та стан ґрунтового покриву його земельної ділянки загалом. Якби розробники земельної реформи врахували закономірності трансформації родючості ґрунтів і роль у цьому процесі культури та організації землеробства, то не стали б так категорично висувати на перший план зміну форми власності на землю. Адже досвід багатьох країн, і не тільки прогресивних в аграрному плані, доводить, що головне в сільськогосподарському виробництві — це висока технологія, а власність на землю є другорядною категорією. Саме технологія, яка обов'язково передбачає ґрунтоохоронні заходи, є первинною, а власність на землю — вторинною. Класичний приклад для обґрунтування зазначеного вище — форма власності на землю в Бельгії та Нідерландах. У першій — приватна, у другій — державна, але і там і там завдяки високим агротехнологіям досягнуто однаково високої ефективності сільськогосподарської галузі.

Наразі в країні гостро стоїть питання відкриття ринку земель та земельної реформи загалом. Як і будь-яке інше явище цей процес має свої негативні та позитивні наслідки. У першу чергу, варто допрацювати законодавчу базу з охорони ґрунтів та їх постійного та якісного моніторингу. Практика іноземних країн показує, що при взятті земельних ділянок у товарно-грошовий обіг, необхідна законодавча і економічна підтримка цього процесу, моніторингу землеустрою, що вимагає чималого контролю зі сторони держави. Управління земельним фондом — це діяльність державних органів і органів місцевого самоврядування, спрямована на забезпечення раціонального використання і охорони земельного фонду країни. За весь час свого існування кожна держава встановлювала свою схему управління земельним фондом, планувала охорону землекористування, розробляла заходи щодо підвищення ефективності використання земельних ресурсів, проводила дослідження в галузі екології, права, економіки, землеустрою. У Європі активно фінансується землевпорядкування, а також вдосконалюються функції землеустрою. Спостерігається зростання кількості банків, які готові працювати з аграрним сектором економіки, надаючи кредити на дуже вигідних умовах. Державне субсидіювання для земельних ділянок в Україні знаходиться на дуже низькому рівні, порівнюючи з країнами Європейського Союзу і Америки. На боці наших зарубіжних колег відзначається високе технічне оснащення процесу землеустрою [4]. Перешкодою подальшого розвитку земельних відносин у нашій країні є відсутність досвіду та наявність проблем державного регулювання земельних відносин у нових умовах. В Україні сьогодні простежується недостатня обґрунтованість правової бази, недосконалість сучасної системи законодавства, що регулює такі відносини, яка стає зараз одним із чинників, що стримує розвиток усієї системи земельних відносин [5].

На сьогоднішній день ціна на українську землю не досягла рівня європейських цін, хоча якість нашого чорнозему набагато вища, ніж, зокрема, у Франції чи Німеччині. Проте, великий агробізнес не обов'язково одразу почне скуповувати землі. Їм куди вигідніше сплачувати орендну плату за сільськогосподарські угіддя, ніж за десятки тисяч купувати землю, хоча прибуток будуть отримувати такий самий, як і до її купівлі [6]. Звісно, не варто забувати про способи нелегального продажу землі, які використовуються зараз та будуть застосовуватись для уникнення сплати податків, що у свою чергу може негативно відобразитися на економіці країни.

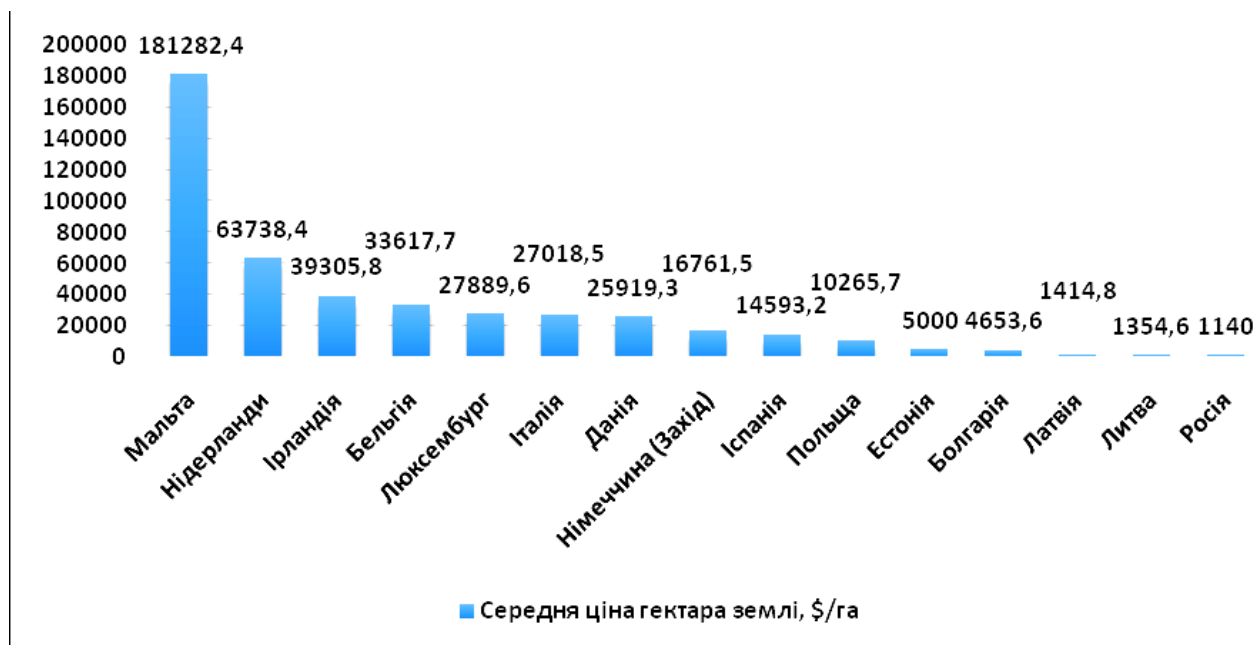

Рис. 5. Середні ціни одного гектара землі в країнах світу за 2016 р. [6]

Ціни продажу на добре розвинених ринках приблизно рівняються величині капіталізації економічної віддачі від оренди землі. Таким чином, у країнах з низькими процентними ставками й більш доступними кредитами ціни на землю будуть вище. Крім процентної ставки, більш високий рівень захисту прав власності на землю буде сприяти більш високим цінам.

Найдорожче землю оцінюють на Мальті, де 1 га коштує 181282 долари, найдешевша земля у Росії – 1140 доларів (рис. 5) [6]. Такий розрив можна пояснити кількістю вільних земель на території невеликої за площею Мальти та найбільшої країни світу – Російської Федерації, а також властивостями цих земель.

Якщо в Україні співвідношення орендних ставок і цін буде таким же, як у ЄС, варто очікувати, що середня ціна на землю буде становити \$2990 за гектар. Така досить низька ціна зумовлена тим, що наша держава має досить значну площу земель, які можливо продати, а також ми завдячуємо своєму географічному положенню, що дало змогу утворитися одним із найродючіших ґрунтів світу. Тобто по суті чим більше товару на ринку, тим нижча ціна. Ще однією причиною такої низької ціни є недосконалість законодавчої бази та відсутність доступних кредитів.

Отже, підсумуємо, які чинники заважають розвитку ринку сільськогосподарських земель:

- небезпека спекуляцій земельними ділянками, коли значні площі земель скуповуватимуться фінансовими спекулянтами;
- недовіра до державних органів влади через їх високу корумпованість;
- брак коштів для придбання земель і страх перед конкуренцією з аграрними холдингами;

- скуповування земель сільськогосподарського призначення іноземними державами;
- незаконне та тіньове використання землі;
- відсутність економічного та правового визначення паїв;
- недосконалість Земельного Кодексу України [6].

При формуванні власного ринку земель варто звертати увагу на світовий досвід: аналізувати недоліки та переваги, можливість адаптувати до умов конкретної країни. Розглянемо детальніше ринок земель у світі:

1) право на придбання земельної ділянки для ведення сільського господарства як правило надається фізичним особам, які проживають на території придбаних земель або неподалік них (у Данії ця територія – 10–25 км);

2) покупці, як окрема фізична особа, так і, можливо, кожен член різних сільськогосподарських об'єднань, зобов'язані працювати безпосередньо на цій землі, на своїх сімейних фермах чи господарствах;

3) важлива вимога до покупців – наявність диплому про сільськогосподарську освіту чи інший професійний документ, встановлений термін професійного стажу (у Франції це 5 років), наявність засобів виробництва чи худоби, птиці, свиней;

4) заборона або обмеження на придбання землі іноземцями. В одних країнах вона визначена законодавством національного рівня (ЄС, Японія, Австралія), в інших – регіонального (США, Канада);

5) нормування мінімальних і максимальних розмірів господарств на законодавчому рівні: у Німеччині максимальна ділянка (власна чи орендована) становить 400–500 га (залежно від федеральних земель), у Польщі – до 300 га, в Іспанії – до 100 га, у Данії – верхня межа 150 га;

6) у багатьох країнах розмір землекористування пов'язується з ефективною зайнятістю працівників, членів фермерських чи сімейних господарств. Наприклад, у Швейцарії максимальною вважається 1 ділянка, яка забезпечує рівень доходу трьох осіб, котрі зайняті її обробіткою, у Франції – двох (середній розмір ділянки в країні – 25 га);

7) регуляторна державна політика спільно із державною фінансовою підтримкою. Держава стає партнером для фермерів, гарантом довгострокового кредитування, бажано держбанками, із компенсацією 50-70% банківської відсоткової ставки. Схожа модель діє у США, Канаді, Мексиці, Болівії, Венесуелі [6].

Врахування такого досвіду ринку земель дозволить зупинити деградацію ґрунтів в Україні, адже власник землі буде більше зацікавлений у збереженні родючості ґрунтів, ніж орендарі, особливо якщо термін оренди нетривалий, який зараз у нас переважає.

Висновки. За результатами статистичних даних, біологічна деградація ґрунтів відбувається в усіх регіонах і природних зонах України. За період від 1882 до 2010 р. середньозважений вміст гумусу зменшився на Поліссі від 2,44 до 2,24%, в Лісостепу — від 4,51 до 3,19, у Степу — від 4,17 до 3,14%. Основні заходи, які дадуть змогу призупинити дегуміфікацію ґрунтів, це: реконструкція сівозмін у напрямі збільшення частки культур суцільної сівби та багаторічних трав, скорочення посівів соняшнику та кукурудзи; використання як органічних добрив післяжнивних решток і соломи зернових культур; застосування торфу, сапропелю, сидератів, ставкового мулу та інших вуглецевмісних матеріалів. Збереження й відтворення родючості ґрунтів повинне завжди бути у полі зору як органів державної влади, так і органів місцевого самоврядування, окремих власників земель та землекористувачів незалежно від форм власності на землю. При цьому особлива увага повинна бути звернута на неухильне дотримання чинного законодавства про земельні ресурси, рекомендацій науково-дослідних установ стосовно раціонального використання земель і збереження та відтворення родючості ґрунтів. Зарубіжний досвід регулювання земельних відносин із використанням законодавчих, економічних та адміністративних важелів, який нагромаджено в інших країнах світу, може бути використаний під час урегулювання земельних відносин у нашій державі. Перешкодою подальшого розвитку земельних відносин у нашій країні є відсутність досвіду та наявність проблем державного

регулювання земельних відносин у нових умовах. В Україні сьогодні простежується недостатня обґрунтованість правової бази, недосконалість сучасної законодавчої системи з регулювання таких відносин. Усе це і є основними чинниками, що стримують розвиток усієї системи земельних відносин.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Національна доповідь про стан родючості ґрунтів України / Мінагрополітики, Центрдержродючість, НААНУ, ННЦ ІГА імені О.Н.Соколовського, НУБіП. – К. : Мінагрополітики, 2010. – 112 с.
2. Балюк С.А. Сучасні проблеми біологічної деградації чорноземів і способи збереження їх родючості / Балюк С.А., Носко Б.С., Скрильчик Є.В. // Вісник аграрної науки. – 2016. – № 1. – С. 11-17.
3. Наукові дослідження з моніторингу та обстеження сільськогосподарських угідь України за результатами X туру (2011-2015 рр.) / за ред. І. П. Яцука . – К. : Мінагрополітики, 2018. – 64 с.
4. Ботезат О.П. Зарубіжний досвід землекористування як крок до реалізації земельної реформи в Україні / О.П. Ботезат // Інвестиції: практика та досвід. – 2016. – № 24. – С. 116-119.
5. Ясінецька І.А. Можливості застосування міжнародного досвіду управління земельними ресурсами в Україні / І.А. Ясінецька // Економіка та управління національним господарством. – 2016. – № 12. – С. 188-192.
6. Сальникова Т.В. Ринок землі: чи готова Україна до нього та які наслідки несе зняття мораторію / Сальникова Т.В., Колеснік Є.О., Сіліна І.С. // Молодий вчений. – 2017. – № 3 (43). – С. 824-829.